

'Schijnbare stabiliteit'

De demografische ontwikkeling van de steden 's-Hertogenbosch en Breda in de vroegmoderne periode (1600-1800)

door
dr. A.C.M. (Ton) Kappelhof
mei 2009

1. Inleiding

In het z.g. Nieuw-Stadsarchief van 's-Hertogenbosch bevindt zich in doos 2456 (ingekomen stukken) een brief van de Gouverneur der Provincie Noord-Brabant van 15 februari 1827 waarin 'ter bevordering van de werkzaamheden van het Bureau van Statistiek bij het Departement van Binnenlandsche Zaken' het stadsbestuur van Den Bosch verzocht werd opgaven te verstrekken van 'het globaal getal der geboorten in Uwe stad' over de periode 1700 tot en met 1814; het gouvernement was eveneens geïnteresseerd in het aantal sterften. De brief is niet ingebracht in de vergadering van het College van Burgemeester en Wethouders, maar ter afhandeling doorgezonden naar het bureau Burgerlijke Stand en Bevolkingsregister. Resultaat was een keurige tabel die wederom de aandacht van het College niet waardig werd bevonden en die op een onbekend tijdstip naar de Gouverneur werd opgestuurd. In het Bredase Secretariearchief is deze briefwisseling niet (meer ?) te vinden. Een steekproefonderzoek wees uit dat de Bossche klerken ter secretarie hun werk nauwgezet hadden verricht.

De aantallen dopen vertonen in de loop van de achttiende eeuw een sterke daling. Uit andere bronnen blijkt echter dat het inwonertal van 's-Hertogenbosch in deze eeuw zeer stabiel was. Deze bevinding leidde tot een onderzoek dat in november 1994 als referaat werd ingebracht in de door prof. dr. P. Klep geleide Workshop Arbeid in Transformatie. Mede omdat het niet aan bleek te sluiten bij lopend onderzoek, bleef het stuk vervolgens ongepubliceerd liggen. Historisch-demografisch onderzoek is 'uit' omdat het te veel tijd kost en vaak geen spectaculaire resultaten oplevert. Daar komt nog iets anders bij. Onderzoekers moeten tegenwoordig woekeren met hun tijd. Veel onderzoeksprojecten zijn te krap begroot. Onderzoekers hebben daarom geen tijd meer om dagen achtereen op een archief onderzoek te doen en saaie tellingen te verrichten. En toch moet dat gebeuren willen we vastere grond onder de voeten krijgen. Derhalve leek het mij zinvol om ten gerieve van de leden van De Oranjeboom en de onderzoekswereld een ingekorte versie op de website van de vereniging te plaatsen. Wie geïnteresseerd is in de volledige tekst, kan zich tot mij wenden op: acmkappelhof@hetnet.nl

De demografische ontwikkeling van de steden in de Republiek heeft tot nog toe maar weinig historici tot publicaties weten te verleiden. Monografieën zoals die van Mentink en Van der Woude over Rotterdam zijn betrekkelijk zeldzaam. De Hollandse steden trokken de meeste aandacht (Van Zanden, 1991). Onze kennis omtrent de demografische ontwikkeling van Noord-Brabant voor 1795 is nog uiterst gebrekkig. Met name geldt dit voor de steden. De meeste auteurs behelpen zich met de haardstedentellingen uit de periode 1437-1526 en maken dan een grote sprong naar de als betrouwbaar te boek staande eerste nationale volkstelling van 1795. De omringende regio's zijn beter onderzocht: Holland, Gelderland, Overijssel en Friesland door Slicher van Bath en vennoten en Zuid-Brabant door P. Klep. Zoals wel vaker gebeurt met noordelijk Brabant, viel ook hier dit gebied tussen de wal en het schip.

De gegevens in dit paper zijn gebaseerd op onderzoek in diverse archiefbronnen. De voornaamste waren: de besluiten ('resolutiën') van het stadsbestuur (met name in 's-Hertogenbosch), doop-, trouw- en begraafregisters ('DTB') en de opbrengsten van accijnzen. Uitgangspunt vormde het artikel van H. Schmal (1988) over de steden in de Republiek opgenomen in een bundel over de opkomst en het verval van de stedelijke industrieën in Italië en de Nederlanden tussen 1400 en 1850. Centraal stonden de relatie stad - platteland en het stedensysteem.

Rond 1650 maakten de steden in het westen van de Republiek deel uit van een Europees netwerk. Twee eeuwen later was dat als gevolg van economische ontwikkelingen niet meer het geval. In deze periode nam ook de urbanisatiegraad (aandeel stadsbevolking op totale bevolking) lichtjes af (van 36% naar 29%). Het demografisch verval van de steden beperkte zich echter tot

Holland en Zeeland, terwijl in dit gebied vier steden (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Schiedam) nog groeiden. De rest van de Republiek lijkt de auteur wat minder te boeien: 'The rest of the country stood rather apart', maar hij merkt op dat zich daarbuiten 'a contrary tendency' voordeed. Een nadere beschouwing van Schmal's tabel met inwonertallen van de 30 grootste steden tussen 1600 en 1900 leert ons dat in het oosten, noorden en zuiden alleen Arnhem en Tilburg tussen 1650 en 1800 beduidend in inwonertal toenamen, dat Deventer sterk achteruitging en dat de overige tien steden in dit gebied min of meer stabiel bleven.

Verhallen (1994) onderzocht alle voorhanden zijnde bronnen over de bevolking van Arnhem. In de eerste helft van de zeventiende eeuw groeide Arnhem sterk, vervolgens brak een periode aan van sterke fluctuaties die tot 1690 duurde. Tussen 1690 en 1730, dus in een betrekkelijk korte periode, daalde het inwonertal van 9.000 tot 3.900. Daarop volgde een krachtig herstel zodat Arnhem in 1800 weer even veel inwoners telde als rond 1630. Verhallen waagde zich niet aan een verklaring van dit cijfermateriaal. Zijn cijfers wijken sterk af van die van Schmal die zich grotendeels baseerde op reeds gepubliceerd en soms gedateerd onderzoek.

Klep (1988) analyseerde drie perioden van bevolkingsachteruitgang in de Zuid-Brabantse steden namelijk 1480-1525, 1580-1610 en 1709-1755. Deze werden door hem demografisch en economisch verklaard, waarbij Brabant, i.e. Spaans/Oostenrijks Brabant, werd vergeleken met Vlaanderen en Holland. Een van de conclusies luidt dat een gebied beter bestand was tegen het de-urbanisatieproces naarmate het later tot ontwikkeling kwam. Zo had Holland, dat later opbloede dan Brabant en Vlaanderen, in 1800 een urbanisatiegraad van 56% tegenover Vlaanderen 15% en Brabant 28%.

In 1993 maakte ik een reconstructie van de bevolking van geheel Staats-Brabant in 1665 (zie bijlage A). In dat jaar had Staats-Brabant met bijna 200.000 inwoners evenveel inwoners als Groningen, Drenthe, Overijssel en de Veluwe tesamen en meer inwoners dan heel Friesland. De urbanisatiegraad bedroeg 19%, maar wanneer we uitsplitsen voor oost en west, dan was westelijk Staats-Brabant veel sterker geurbaniseerd dan oostelijk Staats-Brabant (32% tegenover de Meierij 13%).

Van Zanden (1991) poneerde dat in Holland in de loop van de zestiende en de vroege zeventiende eeuw de huwelijksleeftijd iets steeg waardoor de vruchtbaarheid sterk afnam. Daardoor ontstond er in de steden tussen 1625 en 1650 een tekort aan arbeidskrachten dat werd opgevangen door grootscheepse immigratie uit Scandinavië, Oost-Nederland en Duitsland. De auteur baseerde zich vooral op Amsterdamse bronnen.

De economische betrekkingen tussen Holland en Staats-Brabant waren veel nauwer dan wel eens wordt verondersteld. Steden als Breda en 's-Hertogenbosch waren voorposten van de Hollandse stapelmarkt. Een deel van hun handel en bepaalde industrieën waren afhankelijk van de Hollandse economie. De Hollandse ondernemers spaarden geld uit door arbeidsintensieve bewerkingen in noordelijk Brabant te laten verrichten.

Met deze studie wil ik nagaan volgens welk patroon de steden in Staats-Brabant zich ten tijde van de Republiek demografisch ontwikkelden. Volgens het Oostnederlandse patroon (verval begin achttiende eeuw, verder stabiliteit), volgens het Hollandse (expansie tot 1670, verval daarna), of volgens het Zuid-Brabantse (twee vervalperioden namelijk rond 1600 en eerste helft achttiende eeuw). Aangezien de uitgangssituatie vrijwel nul is, moeten de voornaamste variabelen te weten inwonertal, natuurlijk verloop en migratie, eerst in kaart worden gebracht. In het verleden is er vooral door institutionele historici veel gedebatteerd over wat nu eigenlijk een stad is. De discussies leidden niet tot consensus en waren trouwens ook niet erg verhelderend. Ik geef de voorkeur aan een pragmatische definitie van de stad als een nederzetting met minstens 5.000 inwoners die beschikt over goed ontwikkelde centrumfuncties. Deze komen tot uiting in bestuur & rechtspraak, defensie (vestingstatus), verbindingen, markten, aanwezigheid van diensten zoals notarissen, en gespecialiseerde ambachten.

2. De bronnen

In deze paragraaf, die is weggelaten, worden de diverse bronnen besproken.

3. Het inwonertal

a. 's-Hertogenbosch

In 1526 stond de stad op het hoogtepunt van zijn bloei. Binnen de muren woonden toen tussen de 17.635 en 20.635 mensen. Als gevolg van structurele veranderingen in de economie vlakke de demografische groei na 1530 af. Naar analogie van wat in veel andere steden gebeurde stortte de Bossche economie na het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog ineens. Het dieptepunt werd vermoedelijk bereikt tussen 1585 en 1595. De bevolkingsontwikkeling zal daarmee gelijke tred hebben gehouden. Velen vertrokken omwille van het geloof of wegens economische motieven naar de opbloeiende steden in Holland of ook wel naar Londen of steden in West-Duitsland zoals Emden en Keulen.

Bij de aanvang van het beleg van 1629 telde de burgerbevolking ruim 11.000 personen.

Sedertdien veranderde dat nauwelijks meer. De stad behield een 'ijzeren voorraad' van 12.000 à 13.000 burgers. Demografisch zou er pas na 1813 weer beweging komen. Wanneer we de 30 door Schmal genoemde steden voor de periode 1600-1800 groeperen naar hun inwonertal, dan staat 's-Hertogenbosch in 1650 op de veertiende plaats, in 1800 is dit de dertiende.

Het garnizoen was aan veel meer dynamiek onderhevig. Wanneer er oorlog dreigde of gevoerd werd, kon de sterkte 's winters, wanneer het veldleger in de steden verbleef, oplopen tot 6.000 manschappen. In het voorjaar trok het veldleger uit en bleef slechts een kleine bezetting achter. Overvol werd het wanneer de militaire autoriteiten een belegering van de vesting verwachtten, zoals in de winter van 1746/47, toen de stad bevolkt werd door meer dan 10.000 militairen.

Tellen we daar de zoetelaars, de soldatenvrouwen en -kinderen nog bij op, dan overtrof het militaire segment in grootte de burgerij.

Na de Vrede van Munster werd er drastisch bezuinigd op het landleger. Het Bossche garnizoen kromp dan ook sterk in, tot nog geen 1.500 man rond 1670. In het rampjaar 1672 werd duidelijk dat dit niet verantwoord was; de vesting was een paar maanden niet goed te verdedigen. In de daarop volgende periode van de oorlogen tegen Frankrijk, die tot 1713 duurde, mogen we uitgaan van een garnizoen dat 's winters minstens 4.000 man telde. Na de Vrede van Utrecht brak er een lange, tot 1794 nauwelijks onderbroken periode van vrede aan. De staat sloeg weliswaar weer aan het bezuinigen, maar het garnizoen bleef nu meer op sterkte dan ten tijde van raadspensionaris Johan de Witt. Onder enig voorbehoud mogen we voor de eerste helft van de achttiende eeuw uitgaan van een sterkte van gemiddeld 3.000 manschappen; voor de tweede helft van deze eeuw zou ik dit cijfer op 4.000 willen stellen.

Uit het kaartmateriaal blijkt dat zich alleen in de periode 1629-1650 enige veranderingen in het bebouwde oppervlak voordeden. De sterke bevolkingsachteruitgang tussen 1530 en 1629 moet hebben geleid tot veel leegstaande huizen. Nochtans blijkt uit een vergelijking van de plattegronden van Jacob van Deventer (ca. 1550-1560) en Bleau (1649 of eerder) niets van een inkrimping van het bebouwde gebied. Wel verdwenen alle voorsteden, nederzettingen gelegen buiten de wallen langs de hoofdwegen naar Vught, Orthen en Hintham. Ik vermoed dat veel 'kamers' (eenkamerwoningen, gelegen aan doodlopende stegen) zijn gesloopt en dat veel kleinere huizen zijn samengetrokken. Gevolg zou dan zijn geweest een daling van de gemiddelde woningbezetting. Kort na 1640 werd om plaats te maken voor de bouw van een dwangburcht (de Citadel) een deel van de wijk het Ortheneinde gesloopt. In plaats daarvan werden nieuwe huizen

gebouwd aan de Breede Haven.

Vanouds waren grote delen van het gebied binnen de muren onbebouwd. De terreinen ten noorden van de Hinthamerstraat waren bezit van drie kloosters en het Groot Gasthuis. De staat, die na 1629 eigenaar was geworden van alle kloostergoederen in de stad, verkocht in 1641 deze terreinen aan twee 'projectontwikkelaars' die voornemens waren hier nieuwe straten en nieuwe liefst 'cierlyke' huizen aan te leggen. De straten werden wel aangelegd, maar van huizenbouw kwam niets terecht. In 1742 werden er ten behoeve van de huisvesting van het garnizoen vier kazernes gebouwd.

b. Breda

Breda leed tijdens de tachtigjarige Oorlog veel meer dan 's-Hertogenbosch onder herhaalde belegeringen. De z.g. furie van Haultepenne (1581), waarbij de stad overging van de Staatse naar de Spaanse zijde, leidde tot een bloedbad onder de burgerij. In 1583 was het aantal inwoners nog maar iets meer dan eenderde van dat in 1558. De opbrengsten van de stedelijke accijnzen wijzen ook duidelijk op een ineenstorting van de economie. Het zeer langdurige beleg door Spinola (124/25) had een dergelijk resultaat. Achter het heroïeke schilderij Las Lancas van Velazques verbergt zich het gegeven dat de Spanjaarden een grotendeels ontvolkte stad in bezit konden nemen. Epidemieën maakten in de ingesloten stad, waar hongersnood heerste, talloze slachtoffers. Veel protestantse kooplieden en neringdoenden namen de wijk naar het nabije Staatse Geertruidenberg of Zevenbergen of naar het dichterbij gelegen niet versterkte Oosterhout van waaruit zij hun bedrijf voortzetten. Helaas beschikken we niet over bevolkingscijfers uit de tijd van het Bestand (1609-1621). De fiscale gegevens wijzen echter duidelijk op een krachtige opleving van de economie en het handelsverkeer. In deze tijd gaf de stad bouwgrond in erfpacht uit, werd de haven vergroot en werden er nieuwe straten o.a. de Halstraat en de Prinsenkade aangelegd.

Ook na 1625 verliep het demografisch herstel spoedig: in 1640 had de burgerbevolking weer het peil van 1624 bereikt. In de tweede helft van de zeventiende eeuw nam de bevolking nog iets toe om gedurende de eerste helft van de achttiende eeuw weer te dalen. Aan het eind van de achttiende eeuw is er weer sprake van een opleving. Afgezien van de jaren kort na de belegeringen van 1581 en 1625 schommelde het Bredase inwonertal tot aan het eind van de achttiende eeuw tussen de 6.000 en 8.000 inwoners. Pas na 1780 werd deze bovengrens doorbroken.

De topografische kaarten bevestigen dit beeld. Helaas is er voor Breda geen stadsplattegrond van Van Deventer bewaard gebleven, zodat een vergelijking tussen het midden van de zestiende en het midden van de zeventiende eeuw niet mogelijk is.

Deze betrekkelijke stabiliteit contrasteert sterk met de ontwikkeling van de economie. De Bredase handel raakte namelijk in de achttiende eeuw volkomen in verval. Grote handelshuizen zoals die van Guennellon, Drabbe en De Wyse werden geliquideerd of krompen hun activiteiten in. Fiscale gegevens (stedelijke accijnzen en douanerechten) tonen overduidelijk de neergang aan. Een van de oorzaken was de verzanding van de rivier de Mark, waardoor de verbindingen over water met Holland werden bemoeilijkt.

c. beide steden

In beide steden wordt de bevolkingsontwikkeling gekenmerkt door een opvallende **stabiliteit**. Alleen belegeringen en epidemieën konden grote schade aanrichten, maar dit effect werd door massale immigratie in korte tijd teniet gedaan. Het lijkt erop alsof het niet beter maar ook niet slechter ging, alsof er eigenlijk heel weinig gebeurde. Vanuit een andere invalshoek geredeneerd kan men stellen dat deze twee Zuidnederlandse steden zich uitstekend wisten te handhaven. Zij vertoonden het patroon dat Schmal waarnam in de oost- en noordnederlandse steden.

4. Het natuurlijk verloop van de bevolking

a. 's-Hertogenbosch

Wij telden het aantal dopen; voor de periode 1665-1699 werden de doopboeken eigenhandig geteld, voor de jaren 1700-1800 werd gebruik gemaakt van de al vermelde telling uit 1827. Het resultaat aanschouwt u in tabel 1 en grafiek 1.

=====

tabel 1

Dopen 's-Hertogenbosch 1680-1800

10 jaarlijks gemiddelde

bron: doopboeken katholieke parochies (4), nederduits-gereformeerde gemeente en waalse gemeente.

periode	aantal
1680-'89	765
1690-'99	647
1700-'09	751
1710-'19	669
1720-'29	583
1730-'39	635
1740-'49	547
1750-'59	563
1760-'69	451
1770-'79	422
1780-'89	461
1790-'99	486

Tussen 1680/89 en 1780/89 daalde het aantal dopen met 40%. De daling verliep op twee uitzonderingen na heel gestaag. De jaren negentig vormden een diepe inzinking. Voor Staats-Brabant was dit een rampzalige periode waarin het weer voor een reeks misoogsten zorgde. In 1698 kwam het in 's-Hertogenbosch zelfs bijna tot een oproer; boeren die graan wilden kopen bedreigden graanhandelaren. Soldaten en hun vrouwen waren daar eveneens bij betrokken. In de jaren dertig van de achttiende eeuw trad een kortdurend herstel op. Voor het begin van de achttiende eeuw kan deze terugloop nog wel gerelateerd worden aan de economische terugslag die de stad toen trof. Het inwonertal daalde toen enigszins en mogelijk werden veel huwelijken uitgesteld. Of de economische recessie zo hevig is geweest waag ik overigens te betwijfelen: de interregionale handel bloeide toen en het aantal gekochte poorters lag zeker niet lager dan daarvoor of daarna. Dit wijst juist op een gelijkblijvende aantrekkingskracht voor startende ondernemers. Het garnizoen was tamelijk klein. Na 1740 daalde het aantal dopelingen echter verder om rond 1775 het laagste punt van de curve te bereiken. Vanaf dat moment begint de curve weer op te lopen. In 1800 lag het niveau ruim eenderde onder dat van 1680. Wanneer we het aantal dopen delen op de totale bevolking komen we voor 1700 uit op een geboortecijfer van 38 promille.

Voor de jaren tachtig van de achttiende eeuw kom ik dan uit op een geboortecijfer van 27 promille. In beide gevallen is het aantal geboorten gedeeld op de geschatte bevolkingsaantallen met inbegrip van het garnizoen. De daling van het geboortecijfer kwam door een daling van de vruchtbaarheid. Deze kan veroorzaakt zijn door een stijgende huwelijksleeftijd, maar ik zou niet

bij voorbaat uit willen sluiten dat de Bosschenaren in de loop van de achttiende eeuw begonnen zijn een primitieve vorm van geboortebeperving toe te passen. Een bijkomend gegeven is nog dat bij de protestanten het aantal dopelingen sterker terugliep dan bij de katholieken. Eén verklaring moet nu al van de hand gewezen worden. Voor bewoners in de dorpen rondom de stad was het aantrekkelijk hun kindje **in** de stad te laten dopen, omdat het daardoor automatisch poorter werd, hetgeen weer toegang gaf tot de meeste ambachtsgilden. Ik ben dit nagegaan in de doopregisters, maar na 1672 kwam dit verschijnsel nauwelijks meer voor. Vóór 1672 kwam het wel voor, maar was de betekenis ervan marginaal.

Zoals de meeste steden in de pre-industriële periode kende ook 's-Hertogenbosch een aanzienlijk sterfteoverschot. Pas vanaf ca. 1760 beschikken we over enigszins bruikbare cijfers, maar deze laten al meteen zien dat in het decennium 1770-1779 tegenover elke 100 dopen 114 begravingen stonden. Epidemieën (onder andere: roodvonk, dysenterie, pokken en tot 1670 pest) zorgden voor steil omhoog schietende sterftecurven. Het in de vorige jaren opgebouwde natuurlijke bevolkingsoverschot werd daardoor in korte tijd teniet gedaan.

Aan het eind van de achttiende eeuw schreef de Bossche arts dr. A. Walkart een verhandeling over de natuurlijke gesteldheid en de gezondheidstoestand van de Bossche bevolking. Volgens hem was 's-Hertogenbosch een der gezondste steden in de Nederlanden. Walkart beschikte amper over cijfermateriaal, hij baseerde zich op onjuiste medische theorieën en het is dus verledelijk geen geloof te hechten aan zijn woorden. We mogen de wantoestanden op hygiënisch gebied die in de negentiende eeuw heersten niet zomaar een eeuw terugprojecteren. Het slechte woon- en leefklimaat van een eeuw later was het gevolg van een combinatie van factoren: een groeiende bevolking, een gelijkblijvend te bebouwen oppervlak en een structureel tekort aan werkgelegenheid.

In verhouding tot Holland en Zeeland was 's-Hertogenbosch rond 1780 ongetwijfeld een gezonde stad. Men kampte hier niet met verzilt of brak drinkwater, terwijl de wisselkoorts, waardoor het westen en vooral Zeeland zo berucht waren, zich hier wel voordeden, maar niet in zo'n hevige mate als in het westen waar zij vooral in de zomer en het vroege najaar toesloegen. Door de goede verbindingen met vooral de Hollandse steden was het bij misoogsten altijd mogelijk om extra voedsel aan te voeren. De frequente wateroverlast waar de arme buurten het meest last van hadden waren echter nadelig. Een haard van ziekten en besmetting vormde het garnizoen. Onder de soldaten was de sterfte hoog en door de frequente verplaatsingen van het garnizoen kwamen veel besmettelijke ziekten de stad binnen.

Walkart maakt melding van epidemieën: roodvonk (in 1774), rode loop (1779-1783) en pokken (o.a. in 1773). Andere, toen nog niet als zodanig herkende epidemische ziekten, zoals influenza (griep), zullen zeker ook zijn voorgekomen. Wij signaleerden al de steile pieken in de sterftecurve.

Over de geestelijke gezondheid is Walkart zeer tevreden: de mensen zijn hier, zo zegt hij, vrolijk en men treft er weinig melancholie aan, zoals dat in Holland in de mode is bij dames uit de betere kringen. Een groot probleem was volgens Walkart en andere tijdgenoten het alcoholisme. Zowel mannen als vrouwen raakten verslaafd aan sterke drank. In het zinnelooshuis Reinier van Arkel werden na 1750 steeds vaker mensen opgesloten die wegens drankmisbruik in hun eigen milieu niet meer te handhaven waren. Veranderende opvattingen over gepast en ongepast gedrag in het openbaar kunnen evenzeer een verklaring vormen. Een feit is overigens weer wel dat de opbrengsten van de accijnzen op zowel wijn als gedestilleerd in de achttiende eeuw sterk stegen.

b. Breda

Het verloop van het aantal dopen (tabel 2 en grafiek 2) vertoont in grote lijnen hetzelfde patroon als in 's-Hertogenbosch, alleen is de daling hier nog veel groter.

=====

tabel 2

Dopen Breda 1660-1800

10-jaarlijks gemiddelde

bron: doopboeken drie katholieke staties, nederduits gereformeerde gemeente, waalse gemeente en lutherse gemeente.

periode	aantal tot.	aantal RK	% RK
1660-'70	278	108	39%
1680-'89	638	329	52
1700-'09	451	287	64
1710-'19	384	257	67
1720-'29	332	216	65
1740-'49	383	287	75
1760-'69	286	209	73
1780-'89	262	205	78
1790-'99	350	284	81

=====

In de periode 1780/89 lag het aantal dopen maar liefst 59% onder dat van een eeuw daarvoor. In Breda trad in het decennium 1740-1749 herstel op, maar daarna zette de dalende trend zich voort. Vanaf 1790 begon het aantal dopen weer te stijgen.

Voor Breda zijn anders dan in 's-Hertogenbosch alle doopboeken eigenhandig geteld, zodat ook onderscheid kon worden gemaakt naar religieuze gezindte. Dit blijkt in meerdere opzichten zinvol te zijn. Bij de katholieken is in de jaren zestig van de zeventiende eeuw sprake van onderregistratie: de aantallen zijn veel te laag. De eredienst werd toen nog herhaaldelijk gestoord door het optreden van de overheid. Priesters moesten dan vluchten en konden niet dopen of kwamen er niet toe dit te registreren. Wellicht hebben katholieke ouders hun kind soms door de predikant laten dopen. Opvallend groot moet in de zeventiende eeuw de lutherse gemeente geweest zijn. Met een jaarlijks aantal dopen dat tegen de 50 aan ligt, moeten we rekening houden met een gemeente die 1.500 à 2.000 leden telde. Weliswaar zitten hier veel Duitse soldaten tussen, maar in de doopregisters en de communicantenlijsten komen we ook autochtone Bredase families zoals Van Bernagie en Drabbe tegen. Het totaal aantal protestantse dopen was aan het eind van de zeventiende eeuw bijna even groot als dat van de katholieken. De tot nog toe gangbare veronderstelling dat de protestanten in de Staats-Brabantse steden een kleine minderheid vormden dient derhalve te worden verworpen. Charles de Mooij komt in zijn boek (1998) tot dezelfde conclusie voor Bergen op Zoom. In de zeventiende eeuw vormden de protestanten in de steden van Staats-Brabant een zeer grote minderheid. Vanaf de late zeventiende eeuw nam het aandeel van de katholieke dopen echter gestaag toe; dit moet hebben gecorrespondeerd met een wijziging in de getalsverhouding tussen katholieken en protestanten. In de loop van de achttiende eeuw werden de protestanten de kleine minderheid die oudere onderzoekers, niet gehinderd door cijfers, ten onrechte hebben teruggeprojecteerd tot in de zeventiende eeuw.

Wat is de reden hiervan ? Zowel in Breda als in 's-Hertogenbosch kreeg de katholieke reformatie resp. in de perioden 1625-1637 en 1590-1629 voet aan de grond. Met name in 's-Hertogenbosch waren in 1629 bijna geen protestanten meer te vinden; na de capitulatie vond men na enig zoeken nog één belijdende calvinist. De opbouw van de nederduits gereformeerde gemeente verliep in 's-Hertogenbosch zeer snel en moet vooral een gevolg zijn geweest van immigratie. Voor Breda nemen we hetzelfde aan.

5. De migratie

Gezien de dalende vruchtbaarheid en de nauwelijks dalende (Breda) of constante aantal burgers moet er sprake zijn geweest van een omvangrijke immigratie. De aantekeningen in de katholieke doopboeken van na 1763 over de geboorteplaats van de ouders maken het mogelijk deze stelling verder te onderbouwen. Voor de zeventiende eeuw kunnen we terecht in de trouwboeken van de Nederduits Gereformeerde Gemeente: deze bevatten meestal de geboorteplaats van de echtelieden. Uit een steekproef genomen in Breda blijkt dat in het midden van de achttiende eeuw slechts de helft van de ouders geboren was in de stad of een van de randdorpen (tabel 3)

=====

tabel 3

Geboorteplaats ouders van dopelingen in Breda

1765-1767

bron: doopboeken RK statie Brugstraat

gebied	aandeel %
stad Breda	38
randdorpen	12
West-Brabant	13
Oost-Brabant en beide Limburgen	13
Holland en Zeeland	0
rest van de Republiek	7
Zuidelijke Nederlanden (behalve Limburg)	5
Duitsland	7
Frankrijk	2
overige landen	2
onbekend	2

=====

Een op de zestien ouders kwam van buiten de Republiek. Duitsers vormden onder hen de grootste groep. Bijna alle migranten kwamen van het platteland. De meeste van hen kwamen uit gebieden ten zuidoosten van de stad. Holland leverde bijna geen migranten, de groep 'rest Republiek' bestond vooral uit lieden uit Gelderland.

6. Overheid en bevolking

In de eerste decennia na de capitulatie van 1629 voerde het Bossche stadsbestuur een bewuste bevolkingspolitiek. De komst van gereformeerden werd zo veel mogelijk bevorderd, bijvoorbeeld door hen gratis het poorterschap te verlenen, zelfs als het arme lieden waren die wel eens een beroep zouden kunnen doen op de armenfondsen. Vanaf ca. 1640 werd dit beleid echter geleidelijk omgebogen: het criterium religie maakte plaats voor dat van draagkracht. In 1639 werd besloten om het poorterschap alleen gratis te verlenen aan hen van wie de stad kon profiteren. Twee jaar later viel toch weer het besluit om het poorterschap te reserveren voor

gereformeerden, dit nadat de kerkeraad had geklaagd over de toename van het aantal 'pauzgezinden'. Twee schepenen lieten echter aantekenen dat zij van mening waren dat de magistraat in voorkomende gevallen van dit principe moest kunnen afwijken. Pogingen om de ambachtsgilden open te stellen voor immigranten liepen op niets uit. De gildebesturen beriepen zich met succes op de aloude, vaak nog uit de middeleeuwen daterende privileges en statuten. Vanaf 1647 werd het poorterschap nog maar zelden gratis verleend. Na de Vrede van Munster ebde het idee dat katholieken verdacht waren omdat zij op de hand van de vijand, de koning van Spanje, zouden zijn, weg. De kerkeraad bleef jammeren over het grote aantal katholieken, maar zijn herhaalde pleidooien om katholieken niet toe te laten als poorter werden afgewimpeld 'alsoo daerdoor dese stadt in haer welvaren te seer soude konnen gecrenckt werden'. Voor Breda is nog niet bekend of de magistraat hier iets dergelijks heeft gedaan. In de resolutiën van het stadsbestuur vond ik geen aanwijzingen in de richting van een bevolkingspolitiek.

7. Eerste conclusies

a.

De demografische ontwikkeling in de twee onderzochte Noordbrabantse steden volgde een patroon dat nog het meest aansluit bij dat van de steden in Zuid-Brabant: sterke achteruitgang na de val van Antwerpen en nogmaals verval in het begin van de achttiende eeuw. Afwijkend is echter de overigens matige groei in de zeventiende eeuw, waarvan vooral Breda lijkt te profiteren. Helaas beschikken we niet over een schatting van de bevolkingsomvang van 's-Hertogenbosch rond 1600. Wij vermoeden dat deze demografische voorspoed te maken met een uitstraling van de Hollandse stapelmarkt. De belegeringen tijdens de Tachtigjarige Oorlog veroorzaakten veel sterfte en tijdelijke migratie. De soms enorme bevolkingsverliezen, zoals in Breda in 1624-1625, werden echter in enkele jaren weer goed gemaakt.

b.

Onderling verschilden de twee steden aanmerkelijk van elkaar. Over de gehele periode 1600-1800 gezien deed 's-Hertogenbosch het veel beter dan Breda dat na 1700 sterk in verval raakte.

c.

De tot nog toe gangbare veronderstelling dat de protestanten in de Staatsbrabantse steden een kleine minderheid vormden dient te worden verworpen. In de zeventiende eeuw vormden de protestanten in 's-Hertogenbosch, Breda en Bergen op Zoom een zeer grote minderheid.

d.

Opmerkelijk is de daling van het aantal dopen die aan het eind van de zeventiende eeuw inzette en die ruim een eeuw duurde. De verklaring moet gezocht worden in een daling van de vruchtbaarheid. Deze zal veroorzaakt zijn door een stijgende huwelijksleeftijd. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat de daling van de vruchtbaarheid bij de protestanten sterker was dan bij de katholieken. In de loop van de achttiende eeuw werden de protestanten daardoor steeds meer een minderheid. Na 1800 zou deze ontwikkeling zich voortzetten.

e.

In de achttiende eeuw hadden de steden veel immigranten nodig om hun bevolking op peil te houden.

f.

Breda had in de zeventiende eeuw een grote lutherse gemeenschap.

g.
Naar verhouding veel immigranten kwamen uit Duitsland, Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden.

8. Slotwoord

Schilderijen en prenten tonen ons de Noordbrabantse steden verscholen achter hun hoge wallen en bastions. De eerste indruk is die van onbeweeglijkheid: achter starre vestingwerken ligt een stille stad waar niets verandert. Dat blijkt niet waar te zijn. Er was veel migratie en de getalsverhoudingen tussen de drie voornaamste religieuze groepen veranderden voortdurend. De stabiliteit die eerder geconstateerd werd is maar schijn.

BIJLAGE A

Schatting van de bevolking van Staats-Brabant in 1665

gebied	geschat aantal inwoners
<u>platteland</u>	160.200
Meierij van Den Bosch	105.000
Baronie van Breda (excl. Roosendaal)	30.000
Roosendaal	5.000
Markiezaat van Bergen op Zoom	9.500
Steenbergen (stad en land)	2.500
Prinsenland	850
Willemstad (stad en land)	1.350
land van Cuijk	6.000
<u>steden</u>	36.000
Den Bosch	14.000
Breda	9.000
Bergen op Zoom	10.000
Grave	3.000
<u>totaal Staats-Brabant 1665</u>	196.200
<u>totaal Staats-Brabant 1795</u>	210.625
<u>totaal steden 1665</u>	37.350
<u>aandeel steden op totale bevolking 1665</u>	19%

Geciteerde literatuur

Booma, J.G.J., Onderzoek in protestantse kerkelijke archieven in Nederland. Handleiding, tevens beknopte gegevens over de geschiedenis van de kerkelijke instellingen, over het kerkelijk archiefrecht en het kerkelijk archiefbeheer ('s-Gravenhage, 1994).

Kappelhof, A.C.M., 'Noord-Brabant en de Hollandse stapelmarkt', in: Davids K., 't Hart M., Kleijer H. en Lucassen J. red., De Republiek tussen zee en vasteland (Leuven-Apeldoorn, 1995)189-206.

Kappelhof, A.C.M., 'Laverend tussen Mars en Mercurius. Demografie en economie', in: 's-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990 (Zwolle/'s-Hertogenbosch, 1997) 55-77.

Kappelhof, A.C.M. 'Twee Bredase ondernemers en hun overheden: Johan de Wyse (1635-1725) en Jakob Beens (ca. 1615 - 1673)', in: Cle Lesger en Leo Noordegraaf red., Ondernemers & bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd. (Amsterdam, 2000; NEHA Series III) 299-333.

Klep, P.M.M., "Urban decline in Brabant: the Traditionalization of Investments and Labour (1374-1806)", in: The Rise and Decline of Urban Industries in Italy and in the Low Countries

(Leuven, 1988) 261-286.

Kok, J.A. de, Nederland op de breuklijn Rome - Reformatie (Assen, 1964).

Mooij, Charles de, Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren (Hilversum Verloren, 1998), met name hoofdstuk 3, p. 98-150.

Schmal, H., 'Patterns of De-Urbanization in the Netherlands between 1650 and 1850', in: The Rise and Decline (zie Klep) 287-306.

Verhallen, R.E.M., Bronnen en statistieken voor de demografische en sociale geschiedenis van Arnhem in de zeventiende en achttiende eeuw (Nijmegen, 1994).

Xanten, H.J. van en Woude, A.M. van der, 'Het hoofdgeld en de bevolking van de Meierij van 's-Hertogenbosch omstreeks 1700', in: A.A.G. Bijdragen 13(1965)_3-96.

Zanden, J.L. van, Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1850 (Bergen (N.H.), 1991)

Zie voor meer literatuur over de historische demografie van Breda en Baronie ook de schijf met 60 gedigitaliseerde jaarboeken van De Oranjeboom.